

R.V.ƏHMƏDOV

T.e.n., dos.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

rustam 814@hotmail.com.

XIX ƏSRİN II YARISI - XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ QAZAX MƏDƏNİYYƏTİ

Açar sözlər: Qazaxıstan, mədəniyyət, maarif, sənətkar, ədəbiyyat, pedaqoq.

Ключевые слова: Казахстан, культура, образование, специольность, литература, педагогика.

Key words: Kazakhstan, culture education specialist literature pedagogh

XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərində Qazaxıstanda feodal-patriarxal münasibətlərinin güclü qalıqları bay və dini hakimlərinin hökmranlığı xalqın maariflənməsinə mənfi təsir göstərirdi. Qazax uşaqlarının təhsil aldığı əsas məktəblər-aul məktəbləri idi. Bu cür məktəblər isə qazax köçləri ilə əlaqədar-qışlaq və yaylaq təhsil dövrlərinə bölünürdü. Bu cür təhsil qışlaq dövründən yaylaq dövrünə-köç başlanana qədər davam edirdi. Aul məktəblərində təhsili aparan mollalar idilər və onlar da uşaqlara ərəb əlifbasını öyrədir, Quranın müəyyən ayələrini əzbərlədirdilər.

1905-1907-ci illərdə baş vermiş birinci rus-burjua inqilabından sonra yeni məktəb açılmağa başladı. Hansı ki, belə məktəblərdə dərslər ancaq rus dilində tədris olunurdu. Ancaq buna baxmayaraq islamın tədrisi saxlanılırdı. Yeni üsullu məktəblərdə milli şüurun oyanması yönündə cəhdlər (yeni üsullu məktəblərin tərəfdarları) xüsusi iş aparır, fəallıq göstərirdilər. Rus tədqiqatçıları bu ideyanın yayılmasını "panislamizm" adlandırırdılar.

Qazax mədəniyyətinin ən qabaqcıl nümayəndələri Cokan Vəlixanov, İbray Altınсарın, Abay Kunanbayev idilər. Birinci qazax maarifçisi və pedaqoqu İbray Altınсарın ilk qazax məktəbinin əsasını qurmuşdu və qadınların təhsil almasının qızğın tərəfdarı olmuşdu. O qazax məktəblərinin şagirdləri üçün ilk dərs vəsaiti hazırlamışdı.

Qazaxıstanda XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərinə qədər elmi mərkəzlər demək olar ki, yox idi. Burada yalnız çox da böyük olmayan 4 kənd təsərrüfatı elmi idarəsi və rus coğrafi cəmiyyətinin Qərbi Sibir şöbəsinin Semipalatin filialı fəaliyyət göstərirdi [1-72]. Qazaxıstanın öyrənilməsi ilə Rus coğrafiya cəmiyyətinin Orenburq, Omsk və Daşkənd elmi şöbələri də məşğul olurdular. Rusiyanın mərkəzindən Qazaxıstanın tarixini öyrənmək məqsədilə hərdən kiçik elmi ekspedisiyalar təşkil olunurdu. Görkəmli rus elm nümayəndələri P.P.Semyonov-Tyan-Şanski, Q.N.Potanin, V.V.Radlov, N.A.Sevrtsov, İ.V.Muşketov Qazaxıstanın təbii sərvətlərini, coğrafiyasını, tarixini və etnoqrafiyasını tam dolğun səviyyədə öyrənmişdilər [2-45]. Rus elm xadimləri böyük qazax alimi və maarifçisi Cokan Vəlixanovun görkəmli elm nümayəndəsinə çevrilməsində təsiredici vasitə olmuşdular. Lakin yerli, milli elmin inkişafı çar hökumətinin müstəmləkə siyasətinə uyğun olmadığına görə onun inkişafına hər vasitə ilə mane olurdu.

Çarizm eyni zamanda mədəni-maarif idarələrinin qurulmasına heç bir vəsait vermirdi. Kitabxanalar və muzeylər isə ictimai cəmiyyətlərin və şəxsi vəsaitlər hesabına yaradılırdı. Kitabxanalar ancaq Ural və Semipalatin şəhərlərində yerləşirdi. 140 kitabxanada 139 min kitab toplanmışdı. XX əsrin əvvəllərində ölkədə yalnız bir klub, iki muzey və 20 kinoqurğusu qeydə alınmışdı [2-65].

Mətbuat zəif inkişaf etmişdi və demək olar ki, qəzet və jurnallar aullara gedib çatmırdı. 1913-cü ildə qazax dilində 13 adda 4 min ekzemplar tirajla kitab və "Qazax" adlı bir qəzet nəşr olunurdu. Qazaxlar yurdların, geyimlərin və müxtəlif bədii sənət növlərinin bəzədilməsində əl işlərindən geniş istifadə edirlər. Bu sənət növü özünü xalçaçılıq və keçəçilik sənətində daha qabarıq formada özünü göstərir. Qazax qadınları öz paltarlarının və məişət əşyalarının bəzədilməsi zamanı rəngli saplarla işlənən tikməçilik sənətindən istifadə edirlər. Onlar tikməçilikdə ipək, yun, qızılı və gümüşü saplarla

Tarix və onun problemləri, № 3 2011

işləyərək gözəl sənət nümunələri yaradırlar. Qazaxlar məişətdə işlədilən qablara da bəzək vururlar, ancaq kumis içilən qabı isə xüsusilə gözəl naxışlayırlar. Qızıl və gümüş məmulatlarından müxtəlif bəzək əşyaları hazırlanması ilə xüsusi ustalar (qazaxca-“zerger”) məşğul olurlar. Ağac sıxaclar vasitəsilə “dəri” məmulatlarına da diqqəti cəlb edən ornamentlər vurulurdu [2-96].

Müxtəlif görünüşlü keçə xalçaçılığında (“tekemet”) naxışlı ornamentlərdən istifadə olunurdu. Divardan asılan xalçalara (“tuskiyiz”), sandıq (“sandıq kap”) və “sırmak” adlanan keçə xalçasına da naxışlar vurulurdu. Qazax qadınları bu cür bəzəkli keçələri yurdların döşəməsinə (“klem”, “alaşa”) salırlar.

Tikmələr vasitəsi ilə təsvirlər (“keste”) verməyi qadınlar və qızlar gözəl bacarırdılar. Müxtəlif dəsmallar, örtüklər, müxtəlif çantalar, qadın baş geyimi, divar xalçaları və sandıq üzvlər təsviri tikmələr vasitəsilə bəzədilirdi. “Şim şiy” adlanan naxışlı parçalar yurdun keçə qapılarının altından asılırdı [3-99].

Qazax kişi ustaları yurdların taxta qapıları üzərində “kebeje” adlanan taxta sandıqların bəzədilməsində müxtəlif musiqi alətlərinin, ev əşyalarının bəzədilməsində oyma naxışlardan istifadə edərək relyef səhnələri yaradırdılar.

XIX əsrin 30-40-cı illərində qazax çöllərində daşlar üzərində oyma sənəti geniş yayılmışdı. Xüsusilə bu sənət növündən Mərkəzi Qazaxıstanda və Manqışlakda daha çox istifadə olunurdu. Oyma sənətkarları xüsusilə qəbir daşları üzərində müxtəlif relyef səhnələri qazırdılar. Qəbir daşı (“gülpi tas”-qazax) bəzən başdan-başa relyef səhnələri ilə örtülürdü.

Silah ustaları bıçaqlar, qılınclar, silahlar, habelə süvari ləvazimatları hesab olunan yəhər (“yer”), yüyən (“yüqen”), üzəngi (“üzənqi”) üzərinə zərgərlik təsvirləri verirdilər. Qazax zərgərləri metal üzərində “soyuq” və “isti” emal üsullarından istifadə edirdilər. (izaçma, ştamplama, lehimlənmə)

Qazax milli ornamentlərində onun keçmiş maldar təsərrüfatı ilə bağlı olan səhnələr daha çox üstünlük təşkil edirdi. Bundan əlavə “tikmələr” üzərində tuye taban (dəvə toplusu), jılan bası (ılan başı), yaprak (yarpaq), karmak (qarmaq), sınar ökşe (daban), tümarşa (amulet) təsvirləri də verilirdi. Parçalar üzərinə başlıca olaraq romb, kvadrat, və qarmaq təsvirlərindən istifadə olunur. Qazax ornamentlərinə özbək, qırğız, qarakalpak, altay və Azərbaycan təsvirlərində də rast gəlinir və bu xalqların ornamentləri ilə müştərəklik təşkil edir. Əvvəllər qazax ornamentlərində qara., ağ və çəhrayı rənglər əsas yer tutduğu halda indi süni rənglərdən- sarı, narıncı, qırmızı və göy rənglərdən də istifadə edirlər [3-85].

Musiqi sənəti və musiqi alətləri təkmilləşmişdi. Belə ki, XIX əsrin II yarısında musiqi alətlərinin sırasına yeni musiqi alətləri qarmon (sırmay) və skripka da daxil edildi.

XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərində bütöv bir musiqiçilər nəsli yetişmişdi. Mühit Meraliyev (1841-1918), Abay Kunanbayev (1845-1904), Jayay Musa Bayjanov (1835-1929), Axansərə Koramsin (1843-1916), Yestay Berkimbayev (1868-1946), kobız ustası İxlas Dukenev (1843-1916) və b.

XIX əsrin sonlarında xalq oyunu və tamaşalarından başqa, xüsusi ixtisaslaşmış teatr yox idi. Ancaq XX əsrin əvvəllərində Qazaxıstanda müstəqil formada teatr yaranmağa başladı. Birinci dəfə olaraq məktəblərin həvəskar şagirdləri (kanikul) tətillərdə aullarda milli dastan və eposların süjetləri əsasında tamaşalar göstərirdilər. Milli dramaturgiyanın ilk nümayəndəsi İmanqali Mendixanovun “Maldibay” pyesi ilk dəfə olaraq tamaşaya qoyuldu. Pyesdə öz qızını böyük başlıq (“kalım”) müqabilində sevmədiyi adama verən daş ürəkli, qəddar bir baydan söhbət gedir. Bay hətta onun qızını sevən kasıb oğlanı öz aulundan didərgin saldırır.

Qazax ədəbiyyatı - XIX əsrin II yarısında Qazax ədəbiyyatı İbray Altınсарın və Abay Kunanbayevin yaradıcılığında daha yüksək inkişaf nöqtəsinə çatdı.

İ. Altınсарının (1841-1889) yaradıcılıq əlaqələri Cokan Vəlixanova nisbətən məhdud olmuşdur. Lakin rus dilində təhsil alan bu maarifpərvər öz şəxsi mütaliəsi sayəsində məktəbin rəsmi təlim dairəsindən daha geniş sahəyə çıxmışdır. Altınсарın yaradıcılığında rus və Avropa ədəblərindən gələn motivlər vardır [5-102].

Tarix və onun problemləri, № 3 2011

İ. Altınсарın qazaxların ilk pedaqoqu, ilk dərslük müəllifidir. Qazax uşaqları üçün açılmış məktəblərdə dərslük deyən Altınсарın 1879-cu ildə "Qırğız müntəxəbatı" əsərini çap etmişdir. Burada müəllifin həm ədəbi pedaqoji görüşlərini əks etdirən məqalələri, publisistikası, həm də nəsihətamiz şer və hekayələri toplanmışdır. Müntəxəbatın əksər hissəsini müəllifin öz əsərləri tutur.

Akın poeziyasında gözəl nümunələr yaradılan "tolğau" janrı didaktiki görüşləri ifadə etmək üçün Altınсарın yaradıcılığında ən əlverişli janr kimi inkişaf tapmışdır. Məs; "Gəlin, balalar, oxuyun" nəqarətli nəğmədə müəllif bilikli adamın üstünlüyünü, bilik sayəsində əldə edilən nailiyyəti qazax uşaqları üçün sadə, anlaşılıq müqayisələrlə təbliğ edir.

Altınсарın cəhalət və nadanlıq tənqid edib, maarif sayəsində "şamdan çıraq düzəltməyin" mümkün olduğunu, maarif nurunun əhəmiyyətini söyləməklə yanaşı dini görüşləri olan etiqaqlı adam kimi də tanınmışdır. O, gəncləri elm, bilik əldə etməklə tayfaya, qoca ata-anaya fayda verməyə çağırmaqla yanaşı, tanrını da dərk etməyə çağırırdı. Onun fikrincə "oxu-yazı bilənlər yaradan xudanın birliyini tanıyırlar, xudanı tanımayan isə cahildir" [6-186].

Zəhmətkeş balalarının- nəinki oğlanların, qızların da savadlanmasını, biliklə bərabər sənət öyrənməsini istəyən Altınсарın əməyə böyük qiymət vermiş, zəhmətsevən, öz zəhmətinin bəhrəsi ilə dolanan nəcib adamların nümunəvi surətini yaratmışdır. "Qırçaq Seytqul" adlı kiçik hekayəsində yazıçı, müxtəlif ölkələr gəzib əkinçiliyi öyrənən, öz vətəninə döndükdə əkinçiliklə məşğul olan bir yoxsulun hünərini alqışlamışdır. Bu müəllif təxəyyülünün məhsulu deyildir. Ədib köçərilikdən əkinçiliyə keçən, öz qohumlarını da bu peşəyə cəlb edə bilən Seytqulun surətini yaratmışdır.

Tüfeyliliyi hakim təbəqələrə xas olan xasiyyət kimi qamçılayan Altınсарın ərköyün varlı uşaqlarının acizliyinə, nadanlıqına gülmüş, hər cür həyat çətinliyinə dözən, sınaqlardan çıxan yoxsul uşaqlarını isə nümunə kimi sevdirmişdir. "Bay babası ilə kasıb oğlu" hekayəsində müəllif köçdən ayrı düşən Həsən və Hüseyn adlı iki uşağı təsvir edir. Həsən naz-nemət içərisində böyüyən uşaq kimi çətin vəziyyətdən çıxmaq üçün heç bir çarə düşünə bilmir. Hüseyn isə həyat çətinliyinə alışan fərsətli uşaq kimi həm özünə, həm də yoldaşına çarə tapır.

XIX-XX əsr qazax realist ədəbiyyatının ən böyük nəaliyyəti onun banisi A. Kunanbayevin adı ilə bağlıdır.

Abay, Bukar İirau, Dövlət, Sortanbay və başqa akınların yaradıcılığında dini-mistik mövzudan danışaraq deyir ki, mən onlar kimi "Həzrət Əlinin şərəfinə" ser yazmıram. Abaya görə, şair xalqın həyat və məişətini əks etdirməli, varlılara, çinovniklərə, baylara yaltaqlanmamalı, gənc nəslə sağlam ruhda tərbiyə etməyə çalışmalıdır. Şairin hər sözü xalqın gözünü açmalı, həqiqəti ona başa salmalıdır (7-95).

Şair əsl maarifçi kimi xalqı ayılmağa, gəncliyi elm-maarifə çağırmış, xalqın iqtisadi və mədəni geriliyini ona göstərmişdir. Bununla yanaşı o, xalqı səyub talayanları, rüşvətxorları, zalım bayları, ədalətsiz biyləri də rüsvay etmişdir. Xalqı oyatmağa çalışan Abay xalqın düşmənlərini də ona tanıtmışdır.

Abay lirikasında qazax həyatının müəyyən bir sahəsi, bir neçə qəbilə başçısı və ya çinovnikin surəti deyil, cəmiyyətin həyatının geniş sahələri, ölkədəki ictimai münasibətlər, müxtəlif təbəqə və siniflərin tipik surəti öz bədii əksini tapmışdır. Abay ictimai həyata dərinədən nüfuz etdikcə mühitin eybəcərliyi ona daha aşkar olurdu. Şair zülm əhlinə etirazını bildirdikcə hakim təbəqələrlə onun arasındakı konflikt də gərginləşirdi. Abayın hətta atası və qardaşı ona kimi baxırdılar. Bu münasibətlər Abay lirikasına tünd satirik boyalar gətirir, şairdə vətəndaşlıq qəzəbi oyadırdı.

1894-cü ildə yazdığı bir şerində Abay qəbilə ağsaqqalı məclislərini tənqid edərək göstərir ki, məclisə yığılanda səmimiyyətdən danışirlar, ayrılan kimi qonşu qonşunu satır. Xalqın aldadıldığı hamıya böllidir. Bay aldığı geri qaytarmaz, qaytarsa da qoyun əvəzinə çəpiş verər... Hakim varlı ilə çəkişməz, çünki hakimə ədalət, haqq deyil, dolanmaq lazımdır. Xalqımızı soymuşlar, onun əl-qolunu elə bağlamışlar ki, yazıq öz ayağı altında torpağı hiss etmir [8-106].

Abay maarifə təkcə mədəni cəhətdən yenidən qurulma vasitəsi kimi deyil, eyni zamanda siyasi məsələ kimi baxırdı. Onun fikrincə xurafata inanmaq hər şeyi qəza-qədəre bağlayıb passivləşməkdə, əsarətdə yaşayıb zülmə və haqsızlığa dözmək də cahillikdir. Abay deyirdi: "Hiylə ilə yaşamaq, yaxud

Tarix və onun problemləri, № 3 2011

ağlayıb yalvarmaq-yaşamaq deyil, gün keçirməkdir. Əgər ləyaqətli yaşamaq istəyirsənsə, o vaxt həyatda gözü açıq il, öz qüvvənə arxalan, zəhməti sev"[9-108].

Abay dünya mədəniyyətinə bələd olan şair idi. XIX əsrdə Qazaxıstanın mədəni mərkəzi hesab olunan Semipalatində təhsil alanda o, rus dilini öyrənməyə başlamış, sonralar isə buraya sürgün edilən bəzi rus inqilabçı-demokratları ilə dostlaşmışdı. Abayın dünyagörüşünün formalaşmasına rus inqilabçı-demokratların və eləcə də rus yazıçılarından Puşkinin, Lermontovun, Saltıkov-Şedrinin, Çernışevskinin, L.Tolstoyun ədəbi irsi böyük təsi göstərmişdir [10-95].

Abay rus, Avropa və Şərq klassiklərinin əsərlərinin məzmununu ətrafına toplaşan ziyalılara, mütərəqqi fikirli adamlarına danışır, həmin əsərləri şifahi şəkildə xalq arasında yayırdı. "Leyli və Məcnun", "Koroğlu", "Şahnamə" və s. əsərlər məhz bu yolla qazaxlar arasında yayılmışdır.

Abayın əsərləri göstərir ki, o, Şərq klassiklərinin və tarixçilərinin rus dili vasitəsilə bir sıra Avropa yazıçılarının əsərlərini mütaliə etmiş, qədim yunan ədəbiyyatını və tarixini mükəmməl öyrənmişdir. Abay Şərq mədəniyyətinə, Şərq tarixinə dərinlən bələd idi. O, Firdovsi, Nizami, Sədi, Hafiz, Nəvai və Füzuli kimi ölməz sənətkarların əsərlərini mütaliə etmişdir.

XIX əsrin II yarısında qazaxlarda nəsli-qəbilə quruluşu və köçəri təsərrüfatı hələ öz simasını saxlayırdı. Kapitalist münasibətlərinin inkişaf etməsinə baxmayaraq qazax nəsilləri öz keçmiş və adət etdikləri köçəri həyatlarından əl çəkmək istəmirdilər. Abay oturaq həyata keçməyi daş binalar tikməyi, əkinçiliklə geniş məşğul olmağı, ticarəti inkişaf etdirməyi təbliğ edirdi. Tobıktı qəbiləsində oturaq həyata keçib bir yerdə daimi yurd salan, daş evlər tikdirən də Abay özü olmuşdur ki, bu köçəriyyə adət etmiş adamlara əvvəllər çox qərribə görünürdü [11-105].

Abay köçəriyyə ilə bağlı olan ictimai bələləri nəzərə alaraq yazırdı: "Bizdə əkinçilik, ticarət və elm yoxdur. Adamlar yalnız mal-qaranı artırmaq haqqında düşünürlər. Sürünü artırıqdan sonra onu çobana verib özləri eşq macəralarından və cıdırı çıxmaqdan həzz alırlar. Sonra da onlara elə gəlir ki, əllərində olan torpaq azdır. Onda onlar ya zorla, ya da hakimlərə rüşvət verməklə öz qonşusunun yerini ələ keçirirlər... Səhra genişdirsə, o bizə çox dar görünür. Camaat əkin əkib ticarətlə məşğul olmur. Biz əkin yox, düşmənçilik toxumu əkirik" [12-273].

Ç.Vəlixanov, İ.Altınсарin və A.Kunanbayevin ənənələri XIX əsrin sonu və XX əsrin ilk illərində Akan Səre Koramsa oğlu (1843-1913) və Abayın övladları Akılbay (1863-1904) və Mağaviya (1870-1904) tərəfindən davam etdirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Р.Е.Маковецкий. Материалы для изучения юридических обычаев киргизов, вып. 1 Омск, 1886, стр.35.
- 2.С.Б.Броневский. Записки о киргиз-кайсаках Средней орды. – «Отечественне записки» 1830, август, стр. 259-260.
- 3.Н.Г. Аполлова. Присоединенич Казахстана к России В 30-х годах ХВЫЫЫ в. Алма-Ата, 1984, стр. 69-83.
- 4.В.И.Шупков. Очерки по истории колонизатсии Сибир и ХВЫЫЫ в. М-Л, 1946, стр. 58-59.
- 5.А.Н.Попов. Сношения России с Хивайи и Бухарою при Петре Великом-Записки русского геогр. БХ, 1863, стр. 240-251.
- 6.И.И.Крафт. Сворник узаконений о киргизах стернех областей. Оченбург, 1898, стрю 45-47.
- 7.Истории Казахской ССР. Н, 1-2, Алма-Ата, 1967. стр.106.
- 8.Н.И.Лбов. Казахский-академический театр-драмы. Алма-Ата, 1957, стр. 56.
- 9.Очерки истории казахской советской литературы. Москва, 1960. стр.95.
10. Изобразительное искусство Казахстана. Алма-Ата, 1963, стр. 205-209.
11. Н.Б.Нурмухаммедов. Искусство Казахстана. Москва, 1970. стр. 108.
12. Народе Средней Азии и Казахстана, т.2., Москва, 1963. стр.273.

Р.Б.АХМЕДОВ
rustam 814@ hotmail kom.

КАЗАХСКАЯ КУЛЬТУРА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА – В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Остатки патриархально-феодалных отношений в Казахстане во второй половине во второй половине XIX века – в начале XX века, условия господство баев и религиозных судей негативно влияли на уровень развития образования. В аулах вели деятельность передвижные школы. Колониальная политика России, полукочевой образ жизни казахов также оказывали отрицательное влияние на образование. В других областях культурного просвещения также наблюдался регресс.

Видные представители казахской культуры – Чокан Велиханов, Ибрай Алтынсарын, Абай Кунанбаев – сыграли болящую роль в просвещении казахского народа.

R.V. AHMEDOV
rustam 814@ hotmail kom.

KAZAKH CULTURE IN THE SECOND HALF OF XIX CENTURY – AT THE BEGINNING OF XX CENTURY

Remainders of patriarchal – feudal relations in Kazakhstan in the second half of XIX century – at the beginning of XX century domination of boys and religious judges negative influenced for education development. There were stationary schools. Colonial system of Russia, Kazakh's nomadic life negative influenced for education. The other hears of culturwas this undevelopment.

Prominent reoresentatives of Kazakh's culture Gokan Valikanov, Ibray Kunanbayev played big roil in enlighten of Kazakh's people.

Rəyçilər: dos. Aliyev H.A., t.e.d. A.Ə.Məmmədov

Sumqayıt Dövlət Universitetinin «Azərbaycan tarixi (hum. İxtisaslar üzrə) kafedrasının 06 aprel 2011-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 09)